

Designing the Model of Resistance Economy in the Holy Quran Using Thematic Analysis Method

Seyyed Hosein Olyanasab

Associate Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Islamic Sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran (Corresponding author).

Email: olyanasab@tabrizu.ac.ir

 0000-0000-0000-0000

Mohammad Mahdavi

Associate Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Islamic Sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran.

Email: mo.madavi@tabrizu.ac.ir

 0000-0000-0000-0000

Masoumeh Nourian

Master's student in Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Islamic Sciences, University of Tabriz, Tabriz, Iran.

Email: masoumehnourian7@gmail.com

 0000-0000-0000-0000

Abstract

The origin of the idea of Resistance Economy lies in the continuous economic pressures exerted by the system of domination against the Islamic Republic; however, its fundamental basis is Islam's attention to economic and livelihood issues, which must be extracted through contemplation of religious texts. Ayatollah Khamenei's directive that academics should explain the dimensions and boundaries of the Resistance Economy using academic language is based on this very premise. In order to answer the question regarding the dimensions and components of the Resistance Economy in the Quran, this research seeks to examine relevant verses using the thematic analysis method and present a comprehensive model of the Resistance Economy in the Quran. After analyzing data obtained from verses and interpretive sources, the findings of this research were categorized into 114 key propositions, 232 basic themes, 29 organizing themes, and 6 pervasive themes, based on which the intended model was designed. The proposed model consists of 6 main components: the relationship between security and economy, spiritual valuation of the economy, popularization, economic management, increasing production, and the cultural dimension of the Resistance Economy. Considering the breadth of its scope and the diversity of its dimensions, the study concludes that the Resistance Economy is not a passive measure against pressures or limited to critical conditions; rather, it is the very Islamic Economy that inherently possesses resistance and attention to exigencies. In this way, just as defensive readiness is not limited to wartime conditions but is constant and one of the essential instructions of Islam, the Resistance Economy is considered an important part of that very defensive readiness.

Keywords: Quranic Model; Resistance Economy; Spiritual Valuation; Security Strategy; Culturalization; Ayatollah Khamene.

طراحی الگوی اقتصاد مقاومتی در قرآن کریم با روش تحلیل مضمون

سیدحسین علیاناسب

گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و علوم اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول).
Email: olyanasab@tabrizu.ac.ir 0000-0000-0000-0000

محمد مهدوی

گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و علوم اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران.
Email: mo.madavi@tabrizu.ac.ir 0000-0000-0000-0000

معصومه نوریان

دانشجوی ارشد رشته علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و علوم اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران
Email: masoumehnourian7@gmail.com 0000-0000-0000-0000

چکیده

زمینه شکل‌گیری ایده اقتصاد مقاومتی فشارهای اقتصادی مداوم است که نظام سلطه در برابر جمهوری اسلامی اعمال می‌کند، ولی بن‌مایه آن اهتمام اسلام به مسائل اقتصادی و معیشتی است که بایستی با تدبیر در متون دینی استخراج گردد. دستور آیت‌الله خامنه‌ای مبنی بر این که دانشگاهیان باید با زبان دانشگاهی ابعاد و حدود اقتصاد مقاومتی را تبیین کنند ناظر بر همین پیش‌فرض است. پژوهش حاضر در راستای پاسخ به سؤال از چیستی ابعاد و مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی در قرآن، درصدد است با بهره‌گیری از روش تحلیل مضمون، آیات مرتبط را بررسی کرده و الگوی جامع اقتصاد مقاومتی در قرآن را ارائه دهد. پس از تحلیل داده‌های حاصل از آیات و منابع تفسیری، یافته‌های این پژوهش در ۱۱۴ گزاره کلیدی، ۲۳۲ مضمون پایه، ۲۹ مضمون سازمان‌دهنده و ۶ مضمون فراگیر دسته‌بندی و بر اساس آن‌ها الگوی مورد نظر طراحی شد. الگوی پیشنهادی از ۶ مؤلفه اصلی رابطه امنیت و اقتصاد، ارزش‌گذاری معنوی بر اقتصاد، مردمی‌سازی، مدیریت اقتصادی، افزایش تولید و پیوست فرهنگی اقتصاد مقاومتی تشکیل شده است و با در نظر گرفتن گستردگی دامنه و تنوع ابعاد آن نتیجه می‌گیرد اقتصاد مقاومتی تدبیری منفعلانه در برابر فشارها و محدود به شرایط بحرانی نیست، بلکه همان اقتصاد اسلامی است که همواره مقاومت و توجه به مقتضیات در ذاتش قرار دارد؛ بدین ترتیب که همانند آمادگی دفاعی که محدود به شرایط جنگی نیست بلکه همیشگی و از دستورات ضروری اسلام است، اقتصاد مقاومتی نیز بخش مهمی از همان آمادگی دفاعی محسوب می‌شود.

واژگان کلیدی: الگوی قرآنی، اقتصاد مقاومتی، ارزش‌گذاری معنوی، راهبرد امنیت، فرهنگ-سازی، آیت‌الله خامنه‌ای.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۲۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۰۶

فصلنامه رهنمون انقلاب اسلامی، سال ۳، شماره ۱ (۹ پیاپی)، بهار ۱۴۰۵، صص ۴۲-۷۳

دسترسی به مقالات نشریه علمی رهنمون انقلاب اسلامی (Open Access) است.

نشریه علمی «رهنمون انقلاب اسلامی» تحت مجوز بین‌المللی CC BY 4.0

Doi: 10.22034/rir.2026.541402.1137

مسئولیت مقاله از نظر محتوای علمی و نظرات مطرح‌شده در متن آن، به عهده نویسندگان و یا نویسنده مسئول مقاله می‌باشد و مورد تأیید / عدم تأیید صاحب امتیاز نشریه رهنمون انقلاب اسلامی نمی‌باشد.

۱- مقدمه و بیان مسئله

آیت‌الله خامنه‌ای از سال‌های آغازین زعامتشان همواره بر تقویت بنیه‌های اقتصادی کشور تأکید کرده است. ایشان در نوروز سال ۱۳۶۹ از لزوم استقلال اقتصادی کشور سخن گفت و تصریح کرد که وصل بودن رشته‌های اقتصاد کشور به بیگانگان بدین معناست که رگ حیات و تغذیه این پیکر به‌جایی دیگر وصل است و اختیار آن در دست دیگران است (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۶۹/۰۱/۱۰). ایشان به‌موازات همان رویکرد در سال ۱۳۸۶ درحالی که اکثر کشورهای جهان درگیر بحران‌های مالی بودند و ایران در وضعیت اقتصادی مطلوبی قرار داشت برای اولین بار نگرانی خود را از بروز جنگ اقتصادی در آینده ابراز کردند و خواستار طراحی نظام اقتصادی بر اساس مبانی اسلام شدند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۶/۰۲/۲۵). در همین راستا در شهریور سال ۱۳۸۹ برای اولین بار اصطلاح اقتصاد مقاومتی را به کار برده و بر لزوم اجرای آن در کشور تأکید کردند. با افزایش مطالبات ایشان مبنی بر مقاوم‌سازی اقتصاد کشور که از چندین دهه قبل شروع شده و در دهه ۱۳۸۰ به اوج رسیده بود درنهایت بعد از سال ۱۳۹۱، ادبیات نسبتاً منسجمی در حوزه اقتصاد مقاومتی پدید آمد و در ۲۹ بهمن ۱۳۹۲ سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی در ۲۴ بند ابلاغ شد.

ضرورت تبیین اهداف و مبانی دینی اقتصاد مقاومتی بدین دلیل است که ممکن است چنین تداعی می‌شود که مسائل اقتصادی اولویت اسلام نیست، یا اقتصاد مقاومتی به معنای ریاضت اقتصادی تلقی شده و از اهداف متعالی مورد انتظار فاصله بگیرد؛ در حالی بیانات آیت‌الله خامنه‌ای به‌عنوان مبدع رویکرد اقتصاد مقاومتی مملو از عناصر ایجابی است و ایشان آن را مفهومی از کارآفرینی معرفی کرده و به دو دلیل «فشار اقتصادی دشمنان» و «آمادگی کشور برای جهش» ضروری برشمرده‌اند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۹/۰۶/۱۶)، همچنین این احتمال وجود دارد که اقتصاد مقاومتی در نگاه اول، ارتباط اقتصاد با سیاست را تداعی کند و درنتیجه برخی از مخاطبان را به واکنش دفاعی برانگیزد؛ درحالی که اندیشمندان اقتصادی، ایده اقتصاد مقاومتی را که ناظر به شرایط خاص کشور است به‌منزله راهبردی برای شرایط کنونی تلقی کرده و برای تحقق آن، مصادیق، فرصت‌ها و تهدیدهای اقتصادی موجد آن را مورد مطالعه قرار می‌دهند (عبدی و کهن‌هوش‌نژاد، ۱۳۹۵: ۱۴۴).

پیش‌فرض مهم اقتصاد مقاومتی پذیرش نظام اقتصادی برای اسلام است که بایستی عناصر آن با تدبیر در متون دینی کشف شود؛ بر همین اساس ایشان از دانشگاهیان خواستند با زبان دانشگاهی اقتصاد مقاومتی را تبیین و حدود آن را مشخص کنند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۶/۵/۱۳۹۱). پژوهش حاضر در راستای مطالبات آیت‌الله خامنه‌ای و با در نظر گرفتن تنوع ابعاد اقتصاد مقاومتی درصدد پاسخ بدین سؤال است که قرآن کریم اقتصاد مقاومتی و مؤلفه‌های آن را چگونه پردازش کرده است؟ بدین منظور تلاش می‌شود با بهره‌گیری از روش تحلیل مضمون، آیات اقتصادی قرآن کریم استخراج و مورد بررسی قرار گیرد و مؤلفه‌های ساختاری اقتصاد مقاومتی و ابعاد فرهنگی تشکیل‌دهنده آن از منظر قرآن طبقه‌بندی شود و در نهایت الگوی اقتصاد مقاومتی که انتظار می‌رود از قابلیت کاربردی و پژوهشی بالایی برخوردار باشد استخراج و به جامعه علمی معرفی شود.

۲- پیشینه پژوهش

توجه پژوهشگران به اقتصاد مقاومتی از دو دهه فراتر نمی‌رود، ولی حجم و سرعت مطالعات مرتبط بسیار امیدوارکننده است. برخی از این مطالعات ارزشمند که همسو با پژوهش حاضر هستند در راستای استخراج مبانی دینی اقتصاد مقاومتی انجام گرفته‌اند که بخشی از آن‌ها در ادامه مورد اشاره قرار می‌گیرند؛ جمالی و جابری (۱۳۹۴) در مقاله «اقتصاد مقاومتی از دیدگاه اسلام؛ مفهوم، اصول و سیاست‌ها» اقتصاد مقاومتی را در دو بخش تولید و مصرف بررسی کرده و مقاومت، جهاد، عزت، حکمت و تقدم مصالح جمعی بر فردی را اصول آن دانسته‌اند. منظوری و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله «اصول و معیارهای اقتصاد مقاومتی در عرصه تولید، توزیع و مصرف با نگاهی به آموزه‌های قرآنی» برخی سیاست‌های ابلاغی اقتصاد مقاومتی را با اصولی که از قرآن استخراج کرده‌اند تطبیق داده‌اند. رحمانپور (۱۳۹۷) در مقاله «بررسی مبانی و اصول اقتصاد مقاومتی از دیدگاه قرآن» کوشیده است مبانی قرآنی بیانات آیت‌الله خامنه‌ای درباره اقتصاد مقاومتی را استخراج کند. سیف و همکاران (۱۳۹۹) در مقاله «تبیین گفتمان ولایت‌فقیه در حوزه جهاد اقتصادی مبتنی بر اقتصاد مقاومتی با استفاده از روش ساختاری تفسیر» مؤلفه‌های اقتصاد مقاومتی در پیام‌های امام خمینی و آیت‌الله خامنه‌ای را استخراج کرده‌اند. موسویان و غفورزاده (۱۴۰۲)

در مقاله «اکتشاف و طراحی نظام اقتصادی اسلام با تأکید بر دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای در نظام سازی اسلامی» با تفکیک عناصر ثابت و متغیر اقتصادی در اسلام، تأسیس نظام اقتصادی اسلامی مبتنی بر عناصر ثابت را پیشنهاد داده‌اند؛ علیرغم همه این مطالعات و باوجود اطلاعات ارزشمندی که در متون دینی وجود دارد طراحی الگوی جامع برای اقتصاد مقاومتی مورد توجه کافی پژوهشگران قرار نگرفته است. به همین منظور در پژوهش حاضر به بررسی و استخراج الگوی جامع اقتصاد مقاومتی از آیات قرآن کریم به روش تحلیل مضمون پرداخته شده است.

۳- مبانی نظری اقتصاد مقاومتی

علم اقتصاد خاستگاه غربی دارد و به همان شکل غربی وارد شرق و جهان اسلام شده است. این دانش با عبارات «Economy» و «Economics» معرفی می‌شود؛ اصطلاح «Economy» در نخستین آثار مکتوب، بر «مدیریت امور اقتصادی» دلالت می‌کند که برای نظام اقتصادی یک کشور یا منطقه به کار می‌رفت (دونیچ،^۱ ۱۹۸۱: ۳۷۰) و عبارت «Economics» که متعلق به قرن هیجدهم است بر «علم اقتصاد» دلالت می‌کند. ولی از آنجا که هر دو عبارت مذکور فاقد پشتوانه معرفتی بودند نظریه‌پردازان درصدد تدوین یک نظام معرفتی برآمده و درنهایت حاصل مطالعات خود را «اقتصاد سیاسی»^۲ خواندند؛ اما منابع معتبر همچنان این دو عبارت را مترادف به حساب می‌آورند (مارشال،^۳ ۱۸۹۰: ۱). امروزه نیز علم اقتصاد در اصطلاح عبارت است از بررسی روش‌هایی که بشر به وسیله یا بدون پول، برای استعمال منابع کمیاب به منظور تولید کالا و خدمات در طی زمان و همچنین برای توزیع آن‌ها بین افراد و گروه‌های جامعه به منظور مصرف در زمان حال و آینده انتخاب می‌کند (ساموئلسون،^۴ ۱۳۵۰: ۶).

اندیشمندان دینی دارای نگاه تمدنی به مبانی اسلام، با توجه به اینکه اسلام را انقلابی علیه ستمگری‌ها و بهره‌کشی‌های ظالمانه می‌دانند اقتصاد را در چارچوب اندیشه دینی طرح کرده (صدر، ۱۴۲۴: ۴۷) و اقتصاد اسلامی را حرکتی توفنده برای

1. Doniach, N. S

2. Political economy

3. Marshall, A

4. Paul Anthony Samuelson

دگرگونی واقعیت فاسد موجود و تبدیل آن به واقعیت سالمی که باید به وجود بیاید تعریف کرده‌اند (صدر، ۱۳۸۲، ج ۱: ۳۸۰) که با چنین تعریفی زمینه توصیف اقتصاد اسلامی به مقاومتی فراهم می‌گردد. وصف مقاومت برای اقتصاد هم با توجه به معنی مقاومت که بر «ایستادگی» و «مقابله» دلالت می‌کند بر نظام اقتصادی اشاره دارد که روح مقاومت بر آن حاکم باشد؛ اما درباره ترکیب مقاومت برای اقتصاد دو تحلیل وجود دارد؛ برخی معتقدند مقاومت در مواجهه با عواملی استعمال می‌شود که نوعی مغایرت یا تضاد با آن وجود داشته باشد؛ بدین منظور برای درک اقتصاد مقاومتی بایستی شناسایی عوامل متضاد در کانون توجه قرار گیرد. آیت‌الله خامنه‌ای و به تبع ایشان اندیشمندان متعددی در موقعیت‌های مختلف، بدین عوامل که زمینه‌ساز ایده اقتصاد مقاومتی هستند پرداخته‌اند. این رویکرد، اقتصاد مقاومتی را به‌عنوان تاکتیک اقتصادی در مقابل تحریم‌ها و فشارهای دشمنان تداعی می‌کند، تحلیل دیگر فارغ از فشارها و تحریم‌ها، اقتصاد اسلامی را همواره مبتنی بر مقاومت می‌شناسد؛ مقاومت در برابر خواسته‌های نفسانی افسارگسیخته، بی‌عدالتی اجتماعی، ستم‌ورزی ثروتمندان علیه تهیدستان و ضعفای جامعه، ظلم اقتصادی دشمنان نظام اسلامی، رذایل اقتصادی همچون مصرف‌گرایی، رفاه‌زدگی، اسراف، مقاومت در برابر تعدی به اموال دیگران و بسیاری از مؤلفه‌ها که در پرتو آموزه‌های اقتصادی مکتب اسلام یک اقتصاد مستحکم را پدید می‌آورند (حیدری و قربی، ۱۳۹۵: ۴۲). بر همین اساس اقتصاد مقاومتی هم‌زمان از دو قابلیت تاکتیک اقتصادی و راهبرد اقتصادی برخوردار است و شواهد متعددی برای تقویت هر دو رویکرد وجود دارند که برخی از آن‌ها در ذیل بررسی می‌شوند؛

۱-۳- زمینه‌ها و شواهد تاکتیکی بودن اقتصاد مقاومتی

آیت‌الله خامنه‌ای فرمودند اقتصاد بایستی مقاوم باشد تا بتواند در مقابل توطئه دشمنان مقاومت کند (خامنه‌ای، بیانات: ۱/۰۱/۱۳۹۲). نگاه تاکتیکی ایشان به مقاومتی بودن اقتصاد ممکن است ناظر بدین واقعیت باشد که امروزه استفاده از فشارهای معیشتی برای شکستن نظام‌های سیاسی مستقل و مقاومت‌های مردمی به رویه جاری نظام سلطه تبدیل شده است. بدین ترتیب توانمندی اقتصادی برای هر نهضت ضد استکباری که در معرض دشمنی‌ها قرار دارد ضرورت دارد. جمهوری

اسلامی هم برای این که در تقابل با دشمنان دچار انفعال و آسیب نشود بایستی اقتصاد مقاومتی را اولویت مهم خود قرار دهد. در ذیل برخی رفتارهای دشمنان که اقتصاد مقاومتی را به عنوان یک روش مقابله‌ای توجیه می‌کنند بررسی می‌شود؛

۳-۱-۱- بهره‌گیری دشمنان از اقتصاد برای تسلط بر جوامع توحیدی

تاریخ مملو از تلاش سلطه‌گران برای تسلط بر مؤمنان با بهره‌گیری از اموال و ثروت‌هایشان است. نمونه قرآنی این ادعا اعتراض آن‌ها به حضرت شعیب است؛ «... يَا شُعَيْبُ أَصْلَاتِكَ تَأْمُرُكَ أَنْ نَتْرَكَ مَا يَعْبُدُ آبَاؤُنَا أَوْ أَنْ نَفْعَلَ فِي أَمْوَالِنَا مَا نَشَاءُ» (هود، ۸۷) که چرا نمی‌گذاری ما اموالمان را همان‌گونه که می‌خواهیم خرج کنیم؛ منظور آنان از این سخن، خرج کردن اموالشان در خوراک و پوشاک و نیازهایشان نبود؛ بلکه مقصودشان این بود که اموالشان را در راه سلطه بر مردم و حکومت بر آنان مصرف کنند و شعیب با آن مخالفت می‌کرد (مغنیه، ۱۳۷۸، ج ۴: ۴۱۲). تلاش برای بسط سلطه با اتکا به توان مالی اختصاص به قوم شعیب ندارد، بلکه رویه ثابت نظام سلطه در برابر هر ملتی است که خود را از سیطره آنان آزاد کرده باشد. امروزه نیز از نظر نظام سلطه که می‌کوشد ملت ایران را مجازات کند، تحریم می‌کند و فشار اقتصادی می‌آورد این ملت در آزاد کردن خود از زیر سلطه آنان گناه بزرگی مرتکب شده؛ لذا به وجود آوردن یک اقتصاد مقاومتی واقعی در کشور یک امر ضروری است (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۸۹/۰۶/۱۶). امام خمینی (ره) نیز معتقد بود اگر خودکفایی نباشد و به استقلال اقتصادی دست پیدا نکنیم دستیابی به استقلال سیاسی امکان‌پذیر نخواهد بود (امام خمینی، ۱۳۸۱، ج ۱۰: ۴۳۳). حال با توجه به ملازمه استقلال سیاسی و توانمندی اقتصادی، اگر ضعف اقتصادی زمینه نفوذ و سلطه دشمنان را فراهم کند به واسطه ادله دینی متعدد از جمله قاعده «نفی سبیل» امری مردود و غیرقابل قبول است و افزایش توانمندی اقتصادی تکلیف دینی محسوب می‌شود (علیانسب و همکاران، ۱۴۰۱: ۷۰).

۳-۱-۲- ایجاد ناپایداری سیاسی در جامعه با استفاده از ابزار اقتصادی

یکی دیگر از اهداف سیاسی استعمارگران و طاغوت‌ها در وراء فشارها و تحریم‌های اقتصادی تضعیف روحیه ملت‌های آزاده، تشدید نافرمانی‌های مدنی و در نتیجه تغییر

دولت‌ها و نظام‌های سیاسی رقیب است. مصداق بارز این توطئه، طرح منافقان مدینه برای متفرق کردن یاران پیامبر و منزوی کردن آن حضرت بود که خداوند در آیه «... يَقُولُونَ لَا تُنْفِقُوا عَلَيَّ مِنْ عِنْدِ رَسُولِ اللَّهِ حَتَّىٰ يَنْفَضُوا» (منافقون، ۷) بدان پرداخته است؛ منافقان مدینه با بهره‌گیری از اموال و امکاناتی که در اختیار داشتند برای اینکه مردم باایمان اما نیازمند و مستمند را از اطراف پیامبر متفرق کنند تصمیم گرفتند از نیاز آن‌ها به طعام و لباس بهره‌برداری کرده و بر آنان سخت بگیرند تا آنان پیامبر را رها کرده و به سمت اربابان سابق خود برگردند (کاشانی، ۱۳۳۶: ج ۹: ۲۹۳). مشرکان مکه نیز که خیال می‌کردند با محاصره‌ی اقتصادی و تبعید پیامبر (ص) کار اسلام تمام می‌شود قبلاً چنین تجربه‌ای را آزموده بودند. هنوز هم مستکبران و استعمارگران جهان می‌پندارند با محاصره‌ی اقتصادی مسلمانان انقلابی می‌توانند اسلام و ایمان را مهار و مسلمانان را ذلیل کنند (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷: ج ۲۱: ۵۷). اندیشه دینی از این قبیل توطئه‌ها و آسیب‌ها آگاه بوده و نقش ضعف وابستگی اقتصادی در فروپاشی فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اعتقادی جامعه را درک می‌کند، به همین دلیل پیوسته بر توانمندسازی اقتصادی مسلمانان تأکید می‌کند. چراکه با تحقق اقتصاد مقاومتی، تحریم‌ها توانایی ایجاد فشار بر مردم را نخواهند داشت و قدرت‌های استکباری نمی‌توانند به طمع کسب امتیاز و تغییر رفتار مردم، دست به تحریم‌های اقتصادی بزنند. بر همین اساس آیت‌الله خامنه‌ای اقتصاد قوی را رمز نفوذناپذیری در برابر دخالت دشمنان دانسته (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۷/۱۱/۲۲) و در اوج تقابل‌های سیاسی و نظامی با دشمنان، اقتصاد را اولویت اول کشور معرفی کرده‌اند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۵/۱/۱).

۳-۱-۳- وابستگی مسلمانان به کالاهای خارجی

وابستگی به دیگران در هر سطح فردی و اجتماعی زمینه‌ساز ذلت و تحقیر و در مقابل، بی‌نیازی عزت‌آفرین است. امام علی (ع) فرمودند: «لَا تَزَالُ هَذِهِ الْأُمَّةُ بِخَيْرٍ مَا لَمْ يَلْبَسُوا لِبَاسَ الْعَجَمِ وَ يَطْعَمُوا أَطْعَمَةَ الْعَجَمِ فَإِذَا فَعَلُوا ذَلِكَ ضَرَبَهُمُ اللَّهُ بِالذُّلِّ؛ تا وقتی که این امت جامه عجم نپوشند و خوراک عجم نخورند در خیر و خوشی هستند، اما اگر غیر آن کنند خدا خوارشان می‌کند» (برقی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۴۱۰). آیت‌الله خامنه‌ای به‌صراحت نیازمندی کشور به دیگران را ملازم بردگی و اسارت

برمی‌شمارند و این باور خود را مستند به فرمایش علوی می‌دانند که فرمود: «اَحْتِجْ اِلَى مَنْ شِئْتَ تَكُنْ اَسِيرَهُ؛ به هرکسی که ابراز نیاز و احتیاج نموده‌ای، اسیر او گشته‌ای» (آمدی، ۱۳۶۶: ج ۲: ۵۸۴) و در مقابل برافزایش تولید ملی تأکید کرده و از آن به ستون فقرات اقتصاد مقاومتی تعبیر می‌کنند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۴/۲/۹). این باور که خودکفایی موجب می‌شود کشور در برابر زیاده‌خواهی‌های دشمنان ایستادگی کند علاوه بر اتکا به اندیشه دینی، از بدیهیات اجتماع بشری محسوب می‌شود و هر کس اندک تجربه اجتماعی، اقتصادی و سیاسی داشته باشد اهمیت آن را می‌پذیرد؛ همان‌گونه که کارشناسان اقتصادی در سال ۱۳۵۶ به رئیس سازمان برنامه‌وبودجه وقت ایران هشدار دادند که استقلال اقتصادی کشور نیازمند میزانی از خودکفایی است تا در صورت بروز وضعیت اضطراری که ممکن است تجارت بین‌المللی را در منطقه متوقف کند کشور توان برآوردن نیازهایش را داشته باشد. دلیل آن‌ها رفتار کشورهای استعماری واردکننده نفت بود که پس از گران شدن مقطعی قیمت نفت با اعمال قیمت‌های گزاف روی غلات صادراتی خود به کشورهای اسلامی نفت‌خیز، اقدامی تلافی‌جویانه انجام داده و نفت را به قیمت دلخواه خودشان برگرداندند (براون^۱ و دومونت^۲، ۱۹۷۸: ۱۶). با توجه به چنین تجربه‌هایی، اقتصاد مقاومتی در مقابل رقبایی است که پیوسته می‌کوشند کشورهای اسلامی را در مصارف عادی وابسته کنند تا بتوانند آن‌ها را مهار کنند. آیت‌الله خامنه‌ای برای مقابله با تحمیل‌های دشمنان، یکی از ابعاد اقتصاد مقاومتی را تعادل در مصرف، مدیریت مصرف و به‌خصوص استفاده از تولید داخلی قرار داده و همه دستگاه‌های حاکمیتی را ملزم کرده‌اند از مصرف محصولات غیر ایرانی اجتناب کنند، مردم را هم تشویق می‌کنند با ترجیح کالاهای تولید داخل راه را بر مصرف کالاهای خارجی ببندند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۱/۰۵/۰۳).

۳-۲- زمینه‌ها و شواهد راهبردی بودن اقتصاد مقاومتی

جنبه دیگر اقتصاد مقاومتی که مورد توجه آیت‌الله خامنه‌ای قرار گرفته محدود نبودن آن به شرایط خاص است؛ بدین معنی که اقتصاد مقاومتی سیاستی همیشگی است

1. Thierry Brun

2. Rene Dumont

و باید به فرهنگی دائمی تبدیل شود؛ بنابراین برنامه‌ریزی برای اقتصاد مقاومتی، تشویق مردم و مدیران به جهاد اقتصادی و تقویت آن بایستی نه یک امر مادی بلکه یک تکلیف دینی متعالی محسوب شود و در راستای توانمندسازی نظام اسلامی قرار گیرد. بیانات آیت‌الله خامنه‌ای، نگرش راهبردی ایشان به مقوله اقتصاد مقاومتی را نیز تقویت می‌کند. ایشان اقتصاد مقاومتی را منظومه‌ای متشکل از اصلاح الگوی مصرف، جلوگیری از اسراف، همت و کار مضاعف، جهاد اقتصادی، حمایت از تولید ملی، مردمی‌سازی اقتصاد، توانمندسازی بخش خصوصی، فعال کردن سرمایه‌های مردمی، کاهش وابستگی به نفت، ایجاد اقتصاد درآمدزا، تقویت صنایع دانش‌بنیان، مدیریت مصرف، استفاده از تولید داخل، بستن راه کالای خارجی، استفاده از همه ظرفیت‌های بخش دولتی و غیردولتی، اهتمام به حل مشکلات معیشتی مردم، مبارزه با مفاسد اقتصادی می‌داند و تأکید می‌کند که این‌ها نه به‌عنوان اموری گذرا و شعاری بلکه سامان‌دهنده حرکت عمومی کشور محسوب می‌شوند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۱/۰۶/۰۲). ایشان در فرازی دیگر با تعمیم رویکرد مقاومتی به همه سیاست‌های اقتصادی کشور به‌صراحت فرمودند یک اقتصاد مقاوم بایستی در ساخت درونی خود مقاوم باشد، بتواند ایستادگی کند تا با تغییراتی در آن گوشه دنیا دچار تلاطم نشود (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۲/۰۲/۰۷). برخی از نگرش‌های راهبردی مورد توجه آیت‌الله خامنه‌ای در ذیل بحث می‌شوند؛

۳-۲-۱- تقویت ظرفیت‌های تعطیل

مطابق بررسی‌های علمی از اغلب مواد کره زمین در خشکی‌ها و دریاها می‌توان برای تغذیه بشر استفاده کرد و فعالیت‌های شیمیایی در تغییر و تبدیل مواد به‌قدری دامنه‌دار و متنوع است که انسان را به پذیرش این ادعا وادار می‌کند که تغذیه انسان در کره زمین محدودیتی ندارد (جعفری، ۱۳۶۰، ج ۲: ۲۵)؛ بنابراین مشکلات اقتصادی بشر، ناشی از کمبود مواد یا بخل طبیعت نیست، بلکه نعمت‌های متنوع الهی برای رفع نیاز همگان در دسترس بشر قرار گرفته است؛ اما اگر انسان‌ها نتوانند این نعمت‌ها را درست توزیع کنند یا بهره‌وری درستی از امکانات موجود نداشته باشند جامعه‌شان را دچار مشکلات اقتصادی خواهند کرد (رضایی اصفهانی، ۱۳۸۷، ج ۲: ۱۳۵). با این اوصاف، اقتصاد مقاومتی نهضتی خردمندانه است که

ظرفیت‌های اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و علمی را شناسایی و همه آن‌ها را در راستای مقاومت‌سازی اقتصاد کشور فعال می‌کند (موحدیان، ۱۳۹۳: ۱۶). آیت‌الله خامنه‌ای در نگرش راهبردی به اقتصاد مقاومتی، پیوسته ظرفیت‌ها و منابع مادی و انسانی غیرفعال کشور را مورد توجه قرار می‌دهد؛ ایشان در توصیفی از اقتصاد مقاومتی فرمودند: اگر ما به نیروی داخلی، ابتکار جوان‌ها، فعالیت آن‌ها و بازوهای داخل کشور اعتماد کنیم خودمان را از فخر و منت دشمنان خارجی رها خواهیم کرد؛ معنای اقتصاد مقاومتی این است که ما نگاه کنیم، ظرفیت‌ها و استعداد‌های بی‌پایان داخل را شناسایی کنیم، با برنامه‌ریزی درست این ظرفیت‌ها را فعال کنیم ... آن وقت کشور، از لحاظ مادی و اقتصادی، اعتبار بین‌المللی، عزت ملی و اعتماد به نفس ملت ایران و هم از لحاظ معنوی و اخلاقی و روحی پیشرفت خواهد کرد. ایشان در مرحله دیگر در تبیینی که از مفهوم اقتصاد مقاومتی داشتند جستجو شناسایی ظرفیت‌های معطل و بی‌پایان در داخل کشور و برنامه‌ریزی برای فعال کردن صحیح آن‌ها با بهره‌گیری از استعداد‌های درون جامعه را اقتصاد مقاومتی خواندند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۳/۰۲/۲۳).

۳-۲-۲- پویایی اقتصاد

اندیشمندان زیادی برخلاف برداشت اولیه از اقتصاد مقاومتی که پشتوانه رشد اقتصاد کشور در شرایط فشار و دشمنی‌ها تلقی می‌شود معتقدند اگر یک کشور حتی هیچ دشمنی هم نداشته باشد، باز هم باید اقتصادش را مقاوم کند (پیغامی، ۱۳۹۳: ۲۰۶). این ادعا با رویکرد آیت‌الله خامنه‌ای همسویی جدی دارد که آن را اقتصادی «درون‌زا و برون‌گرا» می‌داند؛ درون‌زاست چون از دل ظرفیت‌ها و امکانات خود کشور و مردم آن می‌جوشد و متکی به امکانات داخلی است؛ برون‌گراست بدین ترتیب که محصور و محدود به خود کشور نیست بلکه با اقتصاد‌های جهانی تعامل می‌کند و با اقتصاد‌های رقیب با قدرت مواجه می‌شود (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۳/۰۱/۰۱). ایشان در عین حال که نسبت به تغییر مداوم سیاست‌های اقتصادی و مضرات آن هشدار می‌دهد روزمره فکر کردن در مسائل اقتصادی را نیز به ضرر اقتصاد می‌داند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۲/۰۲/۰۷). سیاست اقتصادی حضرت یوسف در مصر هم

نشان داد که یک اقتصاد اصیل و پویا نمی‌تواند فقط ناظر به حال باشد، بلکه باید آینده و حتی نسل‌های بعد را نیز در برگیرد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴، ج ۱۰: ۱۱).

۳-۲-۳- مدیریت تولید و مصرف

سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی مهم‌ترین گام‌های تحقق آن را دو مقوله تولید کالاها و اصلاح الگوی مصرف دانسته‌اند. افزایش کالاها، کاهش تورم، قطع وابستگی، ایجاد اشتغال، خنثی شدن آثار تحریم‌ها، رشد و شکوفایی اقتصاد، تقویت برندهای داخلی و ... بخشی از پیامدهای تقویت تولید هستند. آیت‌الله خامنه‌ای با توجه به اهمیت تولید، در حالی که هنوز تحریم‌ها علیه ملت ایران همانند سال‌های تشدید نشده بودند افزایش تولید داخلی و استحکام بنیه درونی اقتصاد کشور را راه‌های انحصاری دسترسی به اقتصاد مقاومتی برشمردند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۳/۴/۱۶). اندیشه اسلامی تولید را جدا از مصرف بررسی نمی‌کند، بلکه در کنار افزایش تولید، به کنترل مصرف نیز اهتمام دارد؛ در حقیقت، افزایش تولید هنگامی مفید است که نسبت به مصرف، کنترل صحیح‌تری اعمال شود و کنترل مصرف هنگامی مفید خواهد بود که با تولید بیشتر همراه باشد (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ج ۱۰: ۱۱). زیاده‌روی در مصرف، در فرهنگ اسلام ناپسند معرفی شده، در تعارض با اقتصاد مقاومتی است و به اقتصاد سالم و پویا آسیب جدی وارد می‌سازد. در مقابل، اصلاح الگوی مصرف، اصلاح فرهنگ مصرف فردی، اجتماعی و سازمانی و ترویج فرهنگ مقابله با اسراف و تجمل‌گرایی که در سیاست‌های اقتصاد مقاومتی مورد توجه قرار گرفته است ریشه در تعالیم دینی دارد (اعراف، ۳۱)، اما تأکید آیت‌الله خامنه‌ای بر مدیریت مصرف و پرهیز از اسراف در دستگاه‌های دولت و آحاد مردم و خانواده‌ها فراتر از یک رفتار دینی معمولی است؛ ایشان ملاحظه تعادل در مصرف در مقابل دشمنی‌های اقتصادی را یک حرکت جهادی می‌دانند که اجر جهاد دارد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۱/۵/۳).

۳-۲-۴- مردمی سازی

ویژگی دیگر اقتصاد مقاومتی تمرکز بر مردم است، آیت‌الله خامنه‌ای بیش از هر واژه دیگری به مردمی بودن اقتصاد مقاومتی با تعبیرهای گوناگونی پافشاری دارند و مردم

را تکیه‌گاه اصلی اقتصاد مقاومتی می‌دانند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۳/۱۱/۲۹). با تحلیل بیانات ایشان مشخص می‌گردد که فراوانی توصیف اقتصاد مقاومتی به اقتصاد مردمی و عبارات نزدیک به آن بیش از توصیف آن به اقتصاد دانش‌بنیاد، عدالت‌محور و امثال آن‌هاست (یوسفی، ۱۳۹۵: ۵۱). ایشان در تعریف تفصیلی مردمی بودن اقتصاد مقاومتی فرمودند که اقتصاد مقاومتی مردم بنیاد است نه دولتی؛ این اقتصاد با اراده، سرمایه و حضور مردم تحقق می‌یابد. ایشان شرط توفیق این ایده را نیز مردم دانسته و بیان کردند عقیده راسخ بنده و نظر همه‌ی کارشناس‌های اقتصادی این است که اگر مردم وارد میدان اقتصاد و تولید بشوند، تولید جهش پیدا می‌کند؛ تولید که جهش پیدا کرد، کشور ثروتمند می‌شود و آحاد مردم ثروتمند می‌شوند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۳/۰۱/۰۱). آیت‌الله خامنه‌ای که پیوسته بر اجرای صحیح سیاست‌های اصل ۴۴ اهتمام دارند پیوسته نسبت به رفع موانع حضور بخش خصوصی هشدار داده‌اند تا با حضور فکرها، اندیشه‌ها و سرمایه‌های مردمی، تداوم رشد اقتصادی کشور حفظ شود و آسیب‌پذیری آن در برابر ترفندهای دشمنان که همیشگی و به شکل‌های مختلف است کاهش پیدا کند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۱/۶/۲).

۳-۳- ارزیابی رویکرد تاکتیکی و راهبردی اقتصاد مقاومتی

بیانات آیت‌الله خامنه‌ای درباره اقتصاد مقاومتی با هر دو رویکرد تاکتیکی و راهبردی نسبت به آن قابل تطبیق است؛ برخی عبارات ایشان هم از جمله این فرمایش که: «اقتصاد مقاومتی معنایش این است که ما اقتصادی داشته باشیم که هم روند رو به رشد اقتصادی در کشور محفوظ بماند؛ هم آسیب‌پذیری‌اش کاهش یابد؛ یعنی وضع اقتصادی کشور و نظام اقتصادی جوری باشد که در مقابل ترفندهای دشمنان که همیشگی و به شکل‌های مختلف خواهد بود، کمتر آسیب ببیند» هر دو رویکرد را در برمی‌گیرند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۱/۰۶/۰۲). جامعیت و شمول دیدگاه‌های ایشان در اقتصاد مقاومتی بدین دلیل است که خصومت اقتصادی دشمنان با مؤمنان امری دائمی است و بایستی اقتصاد مقاومتی راهبرد همیشگی جوامع اسلامی باشد و بسته به شرایط، تحولات و مصادیق دشمنی‌ها بتواند در مقاطع مختلف آسیب‌ها را برطرف کرده و دشمنی‌های اقتصادی را دفع کند. همین اشاره آیت‌الله خامنه‌ای به همیشگی بودن ترفندهای گوناگون دشمنان، نشان‌دهنده تأکید ایشان بر آمادگی

دائم در مقابل آن ترندهاست. بدین ترتیب دفع این قبیل شرور دشمنان اگرچه در نگاه اول تاکتیک محسوب می‌شود ولی با توجه به تداوم دشمنی‌ها و ضرورت آمادگی دائمی مسلمانان، به تدریج به راهبرد تبدیل می‌شود. همان‌گونه که خودشان فرمودند اقتصاد مقاومتی برای کشور، در هر شرایطی اعم از تحریم یا غیرتحریم ضروری است، این به معنای آن است که بنای کشور طوری تنظیم شود که تکانه‌های جهانی در آن اثرگذار نباشد (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۳/۱۲/۱۲).

۴- روش پژوهش

پژوهش حاضر دارای جهت‌گیری بنیادی است که بر تبیین الگوی اقتصاد مقاومتی از منظر قرآن در چارچوب تحلیل مضمون^۱ تمرکز دارد؛ بدین ترتیب که با بهره‌گیری از داده‌های قرآنی و تفسیری و به‌کارگیری روش تحلیل مضمون الگوی اقتصاد مقاومتی در قرآن را طراحی می‌کند؛ بنابراین تحقیقی اکتشافی است که با رویکرد استقرایی، فرایندی را از جمع‌آوری داده‌ها به صورت کتابخانه‌ای و فیش‌برداری تا طراحی الگو در شش مرحله طی می‌کند (براون^۲ و کلارک^۳، ۲۰۰۶: ۸۱-۹۰). در این روش پژوهشگر پس از جمع‌آوری داده‌های مرتبط، گزاره‌های کلیدی را استخراج و برای کدگذاری آماده می‌کند. بر همین اساس در پژوهش حاضر، جمع‌آوری داده‌های اولیه مرتبط با اقتصاد مقاومتی در آیات قرآن و استخراج مضامین پایه تا مرحله اشباع نظری ادامه پیدا کرد؛ بدین ترتیب که متن قرآن کریم به‌طور کامل بررسی شد و همه آیاتی که در مظان دلالت بر اقتصاد مقاومتی بودند استخراج شده و با مراجعه به تفاسیر منتخب‌گزینش‌نهایی شدند. درنهایت با توجه به موضوع و هدف پژوهش حاضر ۱۱۰ آیه به همراه ۱۱۴ گزاره تفسیری کوتاه به دست آمد. کلیدواژه محوری این گزاره‌ها که می‌توانست مؤلفه‌هایی از اقتصاد مقاومتی را توصیف کند به‌عنوان مضامین پایه در نظر گرفته شد و پس از تبدیل گزاره‌ها به کدها و مضامین مرتبط، ۲۳۴ کد اولیه تحت عنوان مضمون پایه در پژوهش حاضر به دست آمد. بخشی از

1. Thematic Analysis

2. Braun. Virginia

3. Clarke. Victoria

گزاره‌های کلیدی مرتبط با اقتصاد مقاومتی و نحوه استخراج مضامین پایه در جدول ذیل بیان شده است؛

جدول ۱: نمونه‌ای از گزاره‌های کلیدی و استخراج مضامین پایه

ردیف	آیات اقتصادی در قرآن	گزاره کلیدی مستخرج از منابع دینی	مضامین پایه
۱	وَ آخَرُونَ يَضْرِبُونَ فِي الْأَرْضِ يَبْتَغُونَ مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَ آخَرُونَ يُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ فَاقْرَأْ مَا تيسَّرَ مِنْهُ (مزمل، ۲۰)	مسافرت برای تأمین امرار معاش یا دادوستد و جهاد در راه خدا علت تخفیف مدت زمان شب‌زنده‌داری است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲۰: ۱۱۸)	برابری سفر برای کسب روزی با جهاد در راه خدا
		تخفیف در عبادات در سفر اقتصادی	
۲	لَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا (نساء؛ ۵)	با نابودی اقتصاد، جامعه با خطر انقراض مواجه می‌شود چراکه مال به منزله خون در عروق پیکره جامعه است و ثروت یک مملکت به منزله ستون فقرات آن جامعه تلقی می‌شود و ملتی که ستون فقرات نداشته باشد قدرت قیام و مقاومت ندارد (جوادی آملی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۲۳۱)	تأثیر ضعف اقتصادی بر نابودی اجتماع
		ثروت همانند ستون فقرات جامعه	
		ثروت موجب قیام و مقاومت جامعه	
		قرآن به تجارت و کار و تلاش تشویق کرده و مال مؤمن را سلاح او می‌داند (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱: ۲۴۰)	تشبیه مال مؤمن به سلاح
۳	قَالَ تَزْرَعُونَ سَبْعَ سِنِينَ دَابًّا فَمَا حَصَدْتُمْ فَذَرُوهُ فِي سُنْبُلِهِ إِلَّا قَلِيلًا مِمَّا تَأْكُلُونَ (یوسف، ۴۷)	مدیریت بحران‌های اقتصادی آینده با استفاده صحیح از ارزاق و ذخیره‌سازی درست در سال‌های وفور (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۹: ۴۲۷)	پیش‌بینی و مدیریت بحران‌های اقتصادی آینده
		بهره‌گیری از مدیران کارآمد	
۴	سَخَّرَ الْبَحْرَ لِنَآكُلُوا مِنْهُ لَحْمًا طَرِيًّا وَتَسْتَخْرِجُوا مِنْهُ حَلِيَّةً تَلْبَسُونَهَا وَتَرَى الْفُلْكَ مَوَآخِرَ فِيهِ (نحل، ۱۴)	مباح بودن منابع طبیعی که ضروریات زندگی و نیازهای مادی را برای انسان تأمین کند (طباطبائی، ۱۳۷۴، ج ۱۲: ۳۱۸).	استفاده از ظرفیت‌های دریا برای تأمین غذای باکیفیت
		بهره‌گیری از زیورآلات دریایی	

ردیف	آیات اقتصادی در قرآن	گزاره کلیدی مستخرج از منابع دینی	مضامین پایه
			استفاده از حمل و نقل دریایی در تجارت
۵	مَا قَطَعْتُمْ مِّن لِّينَةٍ أَوْ تَرَكْتُمُوهَا قَائِمَةً عَلَىٰ أُصُولِهَا فَبِإِذْنِ اللَّهِ وَلِبُخْرَىٰ آلِفَاسِقِينَ (حشر، ۵)	پیمان شکنی یهود موجب اذن خداوند به مسلمانان صدر اسلام، مبنی بر قطع کردن درختان آنان در راستای به ذلت کشاندن آن‌ها (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۹: ۳۵۱)	خوار کردن دشمن با ضربه زدن به منابع اقتصادی‌اش
۶	وَمِنَ أَهْلِ الْكِتَابِ مَنۢ إِن تَأْمَنَهُ بِقِنطَارٍ يُؤَدُّهُ إِلَيْكَ وَمِنْهُمْ مَنۢ إِن تَأْمَنَهُ بَدِينَارٍ لَا يُؤَدُّهُ إِلَيْكَ إِلَّا مَا دُمْتَ عَلَيْهِ قَائِمًا ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَالُوا لَيْسَ عَلَيْنَا فِي الْأُمِّيِّينَ سَبِيلٌ (آل- عمران، ۷۵)	امانت‌داری و قابل اعتماد بودن برخی از اهل کتاب، در طلای زیاد وعدم امانت‌داری برخی دیگر، در مقدار کمی از آن به خاطر غرور و تکبر آن‌ها (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۳: ۴۱۲ و مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲: ۶۲۱)	برتری طلبی عاملی برای تزییع اموال دیگران امانت‌داری معیار ترجیح طرف‌های اقتصادی عدم اعتماد به امانت‌داری افراد متکبر
		بخل‌ورزی دشمنان معاند بر مسلمانان (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱: ۳۷۴ و مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۱: ۳۸۶)	تمایل باطنی کفار به سد راه منافع مسلمانان مورد انتظار بودن هرگونه تحریم برای مسلمانان
		تقدم تعلیم دینی بر منافع اقتصادی زودگذر و ضرورت قطع وابستگی اقتصادی به مشرکان (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۹: ۳۰۳ و مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۷: ۳۴۹)	ممنوعیت از کوتاه آمدن از اصول در برابر دشمنان به بهانه نگرانی اقتصادی تعیین دقیق مرزهای فرهنگی با دشمنان
۷	مَا يُوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَآ الْمُشْرِكِينَ أُنزِلَ عَلَيْكُمْ مِنْ خَيْرٍ مِّن رَّبِّكُمْ (بقره، ۱۰۵)		
۸	إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ بَعْدَ عَامِهِمْ هَذَا وَ إِن خِفْتُمْ عَيْلَةً فَسَوْفَ يُغْنِيكُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ (توبه، ۲۸)		
۹	يَقُولُونَ لَا تَنْقُضُوا عَلٰی مَنْ عِنْدَ رَسُولِ اللَّهِ حَتَّىٰ يَنْفَضُوا (منافقون، ۷)	ایجاد تنگنا قرار دادن امور اقتصادی برای مسلمانان از پیشنهاد منافقان (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۹: ۴۷۴ و مکارم شیرازی، ۱۳۷۱، ج ۲۴: ۱۶۲)	نقش منافقان در تشویق دشمنان به تحریم اقتصادی سوءاستفاده دشمنان از نیاز مردم برای منزوی کردن رهبر جامعه

مضامین پایه	گزاره کلیدی مستخرج از منابع دینی	آیات اقتصادی در قرآن	ردیف
توانایی دریاوردی برای توسعه اقتصادی	راه‌اندازی مستمر کشتیرانی در دریاها برای حمل‌ونقل و گردشگری و ارتباطات آسان بستری برای تجارت اقتصادی (مغنیه، ۱۳۷۸، ج ۵: ۱۱۰)	رَبُّكُمْ الَّذِي يُزْجِي لَكُمْ الْفُلْكَ فِي الْبَحْرِ لِتَبْتَغُوا مِنْ فَضْلِهِ (اسراء، ۶۶)	۱۰
توسعه ابزار دریاوردی و کشتی‌سازی			

در گام سوم که جست‌وجوی مضامین^۱ خوانده می‌شود مضامین پایه مجدداً تجزیه و تحلیل و با توجه به اشتراکات درونی، باهم ترکیب شده و در سطحی بالاتر مضامین سازمان‌دهنده را تشکیل می‌دهند (Braun and Clarke, 2006: 94-98). سپس مضامین سازمان‌یافته نیز در سطحی بالاتر به‌عنوان مضامین فراگیر دسته‌بندی می‌شوند. در این پژوهش همگام با ترکیب مضامین پایه، ۲۹ مضمون سازمان‌دهنده شناسایی شد که در نهایت در ۶ مضمون فراگیر گروه‌بندی شدند که در جدول شماره ۲ به‌طور تفصیل بیان شده‌اند.

گام چهارم ترسیم شبکه مضامین^۲ بر اساس محتوا یا مبانی نظری است؛ در این مرحله پژوهشگر پس از بازبینی مضامین در سه سطح، شبکه مضامین را مطابق الگوی شماره طراحی کرده، سپس می‌کوشد با در نظر گرفتن همگونی داده‌ها، الگوی ترسیمی را تحلیل و در رابطه با کار علمی خودش استدلال نموده و با اتکا به شبکه مضامین و استخراج داده‌های کلیدی، به ارتباط آن‌ها با سؤالات و مبانی نظری پژوهش پرداخته و گزارش نهایی را تدوین کند (Braun and Clarke, 2006: 100). به‌منظور کنترل روایی پژوهش حاضر، همه مراحل تحلیل مضمون و طراحی الگوی اقتصاد مقاومتی در اختیار چهار نفر از اساتید اقتصاد و علوم قرآنی در دانشگاه‌های استان آذربایجان شرقی قرار گرفت و پس از اعمال نظرات خبرگان مذکور، الگوی نهایی نیز به تأیید آنان رسید.

1. searching for themes

2. reviewing themes

۵- یافته‌های پژوهش

با توجه به هدف پژوهش حاضر که طراحی الگوی اقتصاد مقاومتی در قرآن است ابتدا بررسی مبانی نظری مرتبط با موضوع در آیات قرآن و منابع تفسیری انجام شد. داده‌هایی که در مرحله اول به دست آمدند به ۱۱۴ گزاره کلیدی و ۲۳۴ مضمون پایه تبدیل شدند. سپس مضامین پایه تجزیه و تحلیل و در سطحی بالاتر به ۲۹ مضمون سازمان‌دهنده و در نهایت به ۶ مضمون فراگیر تبدیل شدند. جدول شماره ۲ مراحل جمع این مضامین را نشان می‌دهد؛

جدول ۲؛ شبکه مضامین استخراج شده از آیات قرآن کریم در مورد اقتصاد

مقاومتی

ردیف	مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین فراگیر
۱	تقویت همه‌جانبه بنیان‌های دفاعی - پیروزی توان دفاعی مؤمنان بر توان اقتصادی دشمنان - تحقیر دشمن با ضربه به منابع اقتصادی‌اش - خنثی کردن خطرات حمل و نقل تجاری - رابطه مثبت امنیت با فراوانی ارزاق - میل باطنی دشمنان به سد راه منافع مسلمانان - عدم هراس مؤمنان از تهدیدهای دشمنان - تقدم امنیت بر اقتصاد - عدم تحقق رفاه بدون امنیت - تأمین امنیت راه‌ها برای جذب گردشگر	تقویت توان دفاعی به منظور تأمین رفاه و معیشت	فراگیر
۲	تجهیز به دانش تولید لوازم دفاعی - تولید ابزار دفاعی - نقش اقتصاد در آماده کردن سپاه - تأثیر ضعف اقتصادی در تضعیف بنیان‌های اجتماعی - نقش ثروت در تولید قدرت در برابر دشمنان - بهره‌گیری از اهرم‌های اقتصادی برای تحت فشار قرار دادن دشمنان	نقش اقتصاد در تقویت بنیان‌های دفاعی کشور	رابطه امنیت و اقتصاد
۳	نقش مال و ثروت در مقاومت جامعه - نقش مال و ثروت در استقلال جامعه - نقش مال و ثروت در استقلال افراد - تحقیر ملت‌های فقیر با اهرم‌های اقتصادی - ارسال پیام اقتدار اقتصادی به بیگانگان - نقش مال و ثروت در قدرت قیام در برابر کج‌روی‌ها - نقش مال و ثروت در استواری معاش	نقش اقتصاد در استقلال کشور	رابطه امنیت و اقتصاد
۴	مقابله با دشمنان دین وطن - بستن راه‌های نفوذ دشمن - ممنوعیت عدول از اصول در برابر دشمنان به بهانه نیاز اقتصادی - مراقبت از نفوذ منافقان و فرصت‌طلبان به خاطر منافع اقتصادی - عدم پذیرش سلطه غیرمسلمانان - نقش منافقان در تشویق دشمنان به تحریم اقتصادی - عدم اعتماد به وعده‌های اقتصادی دشمنان - مورد انتظار بودن هرگونه تحریم از سوی دشمنان - تلاش دشمنان برای جلوگیری از مشارکت مردم در اقتصاد	دشمن‌شناسی اقتصادی	رابطه امنیت و اقتصاد

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه	ردیف
مردمی‌سازی	مشارکت مردم در سیاست‌های اقتصادی کلان	همسویی فعالیت‌های اقتصادی خرد با برنامه‌های کلان - گسترش گردش مالی به عموم جامعه - جلب مشارکت مردم در تأمین منابع - جلب مشارکت مردم در تأمین نیروی انسانی - مطلوبیت مشارکت مردمی در هر سطح و اندازه‌ای	۵
	حمایت مردمی از نیازمندان عام	تأسیس سازمان‌های مردم‌نهاد برای حمایت از اقشار ضعیف - جلب مشارکت مردمی در امور خیریه - خودگردان بودن مخارج سازمان صدقات - مسئولیت-پذیری مردم در قبال فقراى مسلمان - مسئولیت‌پذیری مردم در قبال فقرای غیرمسلمان - مسئولیت‌پذیری مردم در قبال بردگان - مسئولیت‌پذیری مردم در قبال مسافران بدون خرجی - مسئولیت‌پذیری مردم در قبال ورشکستگان - مسئولیت‌پذیری مردم در قبال بینوایان - حمایت توانمندان از فرودستان - رسیدگی به ایتام فامیل - کمک به بی‌خانمان‌ها - آزاد کردن بردگان - اطعام گرسنگان در روزهای سخت - هشدار نسبت به تأثیر پایمال شدن حق یتیمان در آسیب‌پذیری اقتصادی جامعه - از بین بردن زمینه‌های تکیه‌گری - رسیدگی به فقرا قبل از آسیب دیدن اخلاق و شخصیت آن‌ها - نقش بی‌انگیزگی در رسیدگی به فقرا در آسیب‌پذیری اقتصادی جامعه	۶
	حمایت مردمی از نیازمندان خاص	تقویت فعالان اقتصادی ضعیف با قرض‌الحسنه - مهلت دادن به بدهکاران تنگدست - چشم‌پوشی از بدهی ورشکستگان - راهنمایی اقتصادی مالکان دارای ضعف فکری - ایجاد زمینه اخذ وام برای کار اقتصادی	۷
ارزش‌گذاری معنوی بر اقتصاد	تبیین ارتباط فعالیت اقتصادی با باورهای دینی	نقش مال و ثروت در تحقق اوامر الهی - نقش مال و ثروت در سعادت اخروی - نعمت خدا بودن قدرت و امکانات اقتصادی - بی‌نیاز مطلق دانستن خدا - جهاد اقتصادی برای دستیابی به پاداش اخروی - نگاه آخرت‌محور به فعالیت‌های اقتصادی - تعدیل جاذبه ثروت مادی با تأکید بر ارزش‌های معنوی - تقوا زمینه‌ساز توانمندی اقتصادی - تشویق قرآن به کار و تجارت - نزول نعمت به خاطر پایداری در اصول	۸
	عدم تزاخم فعالیت اقتصادی با مناسک دینی	تخفیف در عبادات در سفرهای اقتصادی - سلب بهانه‌های عبادی برای تعطیلی کار - عدم تداخل امور اقتصادی با امور دینی - شناسایی فرصت‌های اقتصادی موازی با مناسک دینی - عدم ممانعت موسم حج از تلاش اقتصادی	۹
	به‌کارگیری عناوین	تصریح قرآن بر جهاد اقتصادی - برابری جهاد اقتصادی با جهاد جانی - تحمل ضرر اقتصادی برای اهداف دینی - برتری جهادگران اقتصادی بر افراد بی‌تفاوت	۱۰

ردیف	مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر
	- لزوم پاسداری از مرزهای اقتصادی کشور - تشبیه مال مؤمن به سلاح - حرمت داشتن اموال همانند دماء و فروج - برابری حرمت مال و جان مؤمن	جهادی برای کار اقتصادی	
۱۱	بی‌ثمری توانمندی اقتصادی بدون انگیزه‌های معنوی - ثروت همانند خون در رگ‌های جامعه - ثروت همانند ستون فقرات جامعه - روزی پاک عامل کرامت انسان	بالا بردن سطح انگیزه‌های اقتصادی	
۱۲	تخصص و کاردانی ملاک شایستگی - توانایی در اجرای تصمیمات - افزایش اختیار اقتصادی تصمیم‌گیران ارشد جامعه - نقش مؤثر رهبران حکیم و کاردان - تقدیم مصالح عمومی بر مصالح شخصی	نیاز به مدیران کارآمد	
۱۳	اشتغال‌زایی - بهره‌وری از نیروی کار جوان - توانمندسازی نیروهای استخدامی - امانت‌داری نیروهای استخدامی - استقلال زنان و مردان در فعالیت‌های اقتصادی - تناسب درآمد با تلاش و بهره‌وری افراد - رفع موانع جنسیتی تلاش اقتصادی - احترام به حق مالکیت همگان - ممانعت از تضییع اموال شخصی توسط خود مالکان - توجه به تفاوت‌های و توانمندی‌های افراد در تخصیص امکانات - فراهم شدن لوازم استراحت و آرامش خاطر نیروی کار به‌منظور دستیابی به تلاش باکیفیت - اصالت دادن به تلاش افراد در تحصیل مالکیت - نظارت جدی بر نیروی کار	مدیریت نیروی انسانی	
۱۴	اجتناب از اقتصاد دستوری - مقابله با شکاف طبقاتی - پیشگیری از اکتساب اموال بی‌زحمت - التزام به اصل اولیه اباحه همه فعالیت‌ها و نعمت‌های مادی - تنظیم روابط اقتصادی عادلانه - اصلاح امور اقتصادی در چارچوب اسلام - پرهیز از برخورد دوگانه در امور اقتصادی - توجه فراگیر به همه نیازهای بشری - تنظیم و ثبت‌اسناد در مبادلات اقتصادی - احتیاط در امور اقتصادی و مالی - دقت و ریزبینی در قراردادهای مالی - رابطه متقابل فساد اداری با فساد اقتصادی - مقابله با رباخواری - مقابله با مال مردم‌خواری - مقابله با نادیده گرفتن قوانین ارث - مقابله با کم‌فروشی در معاملات	مدیریت ساختار و مقررات اداری	
۱۵	اجتناب از رفاه‌زدگی - مدیریت درآمد و مخارج - رعایت اعتدال در انفاق - پرهیز از هزینه‌های بدون توجیه - عدم صرف اموال در معاصی - اجتناب از بخل - اجتناب از اسراف - پرداخت حقوق مردم	مدیریت هزینه‌ها	
۱۶	برنامه‌ریزی عالمانه برای مقابله با بحران‌ها - برنامه‌های پیش‌دستانه برای کنترل بحران‌های اقتصادی - مدیریت بحران‌های اقتصادی با مدیران موثق و متخصص - مسئولیت‌پذیری مقامات حکومتی در بحران‌ها - اولویت‌دهی به آسیب‌های ناشی از فقر در بحران‌ها	مدیریت بحران‌ها	

ردیف	مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین فراگیر
۱۷	توسعه حمل‌ونقل دریایی برای تجارت - برابری سفر برای کسب روزی با جهاد در راه خدا - اهتمام به سفرهای تجاری جهانی - تشویق به سفر برای طلب روزی - موجب برتری بودن امکانات وسایل نقلیه مناسب - توسعه راه‌ها برای دستیابی به نعمت‌های زیاد - کشف بازارهای دوردست - افزایش توانایی دریانوردی برای توسعه اقتصادی - توجه ویژه به موضوع حمل‌ونقل - دستیابی به ابزار حمل‌ونقل - توسعه کشتی‌سازی و ابزار دریانوردی - اجتناب از وابسته کردن اقتصاد به جغرافیای محدود - رفع انحصار اقتصادی - کمک گرفتن از قدرت‌های سازگار و همسو - ترجیح مشتریان امین - عدم اعتماد به امانت‌داری افراد متکبر - اجتناب از افراد هنجارشکن - مداومت حکومت به کشف و ایجاد فرصت‌های تجاری	مدیریت بازار	
۱۸	تدوین برنامه کلان اقتصادی - افزایش فرزندآوری برای تولید قدرت در برابر دشمنان - اهتمام به معیشت نسل‌های آینده - اصلاح ساختار اقتصادی - رفع فساد برای رسیدن به اهداف درازمدت - توجه به گستردگی و تداوم منافع تقوای اقتصادی - بی‌مورد بودن نگرانی از آینده اقتصاد و زندگی بشر در بینش توحیدی	آینده‌نگری در مدیریت	
۱۹	همسویی برنامه‌ها با قانونمندی طبیعت - بهره‌گیری از فرصت‌های طبیعی و تکوینی برای رفع نیازها - تأمین غذای باکیفیت از دریاها - بهره‌گیری از زیورآلات دریایی - بهره‌مندی از منابع طبیعی ارزشمند - استفاده از قدرت باد در جهت ایجاد فعالیت‌های اقتصادی	استفاده از ظرفیت‌های طبیعت	
۲۰	توجه به نقش آب در معیشت - مدیریت و ذخیره درست آب - تأمین آب برای توسعه کشاورزی - ضرورت آب در صنعت دام‌پروری - پاداش الهی بودن آب فراوان - مراقبت جدی از منابع آبی زیرزمینی	استفاده صحیح از منابع زیرزمینی	
۲۱	آباد کردن مناسب زمین‌های بلااستفاده - توجه به ظرفیت‌های درونی برای قطع وابستگی - اجتناب از انباشت سرمایه‌های راکد - آباد کردن زمین برای تأمین نیازهای زندگی	مولدسازی منابع راکد	
۲۲	تأمین تغذیه جامعه از کشاورزی - تضمین سعادت‌مندی جامعه در پرتو توسعه کشاورزی - توسعه کشاورزی برای تأمین نیازها - کشف داروهای موردنیاز در طبیعت	توسعه کشاورزی	

افزایش تولید

ردیف	مضامین پایه	مضامین سازمان دهنده	مضامین فراگیر
۲۳	بهره‌گیری از ظرفیت‌های دام‌پروری - احیای همه فرصت‌های بهره‌گیری از دامداری - توجه به قابلیت‌های زنبورداری - استفاده از چارپایان برای تولید لباس گرم - تولید خوراک مردم از چارپایان	دام‌پروری	
۲۴	برخورداری از دانش فنی - داشتن امکانات و ابزار صنعتی - توانایی در علم و صنعت - افزایش کیفیت محصولات	تولید دانش‌بنیان	
۲۵	- زیبا جلوه دادن جامعه با جاذبه‌های تولیدی - نمایش ابتکارات معماری در ساختمان‌ها - بی‌اعتنایی به زیاده‌خواهی‌های داخلی - پرهیز از غبطه بر ظواهر مادی بیگانگان - مذمت بی‌فرزندی به خاطر مسائل اقتصادی	امیدافزایی	
۲۶	ایجاد نظام اقتصادی عادلانه در جامعه اسلامی - اعطای قدرت به حکومت به‌منظور اجرای عدالت - ترویج فرهنگ عدالت‌طلبی اقتصادی - تأکید بر تعادل اقتصادی - توزیع متناسب شهرها و روستاها در سطح کشور - اجتناب از دست‌درازی به اموال دیگران	عدالت‌محوری	
۲۷	ممنوعیت مشاغل زمینه‌ساز آسیب‌های اخلاقی - ممنوعیت مشاغل زمینه‌ساز آسیب‌های اجتماعی - ممنوعیت مشاغل آسیب‌رسان به سلامت مردم - افشای فساد اقتصادی خواص - فسادزایی با عبور از حدود الهی - فساد اقتصادی بودن کم‌فروشی - ارتباط فساد اقتصادی با فساد دینی - ملازمه فروپاشی اجتماعی با فساد اقتصادی	فساد ستیزی	
۲۸	سببیت ظلم در محرومیت از نعمت‌های الهی - نقش حرص ثروتمندان در آسیب‌پذیری اقتصادی جامعه - خودمحوری؛ آفت روابط اقتصادی - برتری‌طلبی؛ عامل تضییع اموال دیگران - غیرقابل اعتنا بودن قدرت و ثروت بدون معنویت - عدم پایداری و تداوم اقتصاد و معیشت بدون معنویت - ممنوعیت استثمار دیگران - مذمت افزون‌طلبی در امور مادی - ترویج انفاق بدون چشم‌داشت - آزمون الهی دانستن دوران برخورداری - بازگشت سود مضاعف انفاق به خود نیکوکاران	اخلاق‌محوری	
۲۹	نقش ثروت بدون معنویت در ایجاد فساد - وابستگی اقتصادی زمینه‌ساز وابستگی فرهنگی - تقدم استقلال فرهنگی بر استقلال اقتصادی - تعیین دقیق مرزهای فرهنگی با دشمنان - الزام به تعهدات فرهنگی در قبال بهره‌مندی‌های اقتصادی	توجه به اولویت‌های فرهنگی در تعاملات اقتصادی	

در نهایت پس از تجزیه و تحلیل ۲۳۴ شاخص ابتدا ۲۹ مضمون سازمان دهنده و سپس ۶ مضمون فراگیر اقتصاد مقاومتی با عناوین رابطه امنیت و اقتصاد، مردمی سازی، ارزش گذاری معنوی بر اقتصاد، مدیریت اقتصادی، افزایش تولید و پیوست فرهنگی اقتصاد مقاومتی به دست آمد. بر این اساس الگوی قرآنی که برای اقتصاد مقاومتی مورد انتظار بود به شکل ذیل ترسیم شد.

شکل ۱: الگوی اقتصاد مقاومتی در قرآن کریم

۶- بحث و نتیجه‌گیری

نوپدید بودن اندیشه اقتصاد مقاومتی و اعتبار دینی خاستگاه آن، اقتضا می‌کند الگوی جامعی طراحی شود که مفهوم اقتصاد مقاومتی، مؤلفه‌ها و ابعاد تشکیل‌دهنده آن را از منظر قرآن بررسی کند. وجه تمایز و نوآوری این پژوهش آن است که پس از تحلیل داده‌های قرآنی و تفسیری، گزاره‌های مرتبط با مقاوم‌سازی اقتصاد را انتخاب کرد و با کدگذاری و تبدیل آن‌ها به مضامین تحلیلی، درنهایت الگوی قرآنی اقتصاد مقاومتی را پیشنهاد داد که از ۶ مؤلفه اساسی یا مضمون فراگیر به ترتیب ذیل تشکیل شده است؛

رابطه امنیت و اقتصاد؛ الگوی قرآنی اقتصاد مقاومتی از رابطه متقابل قدرت اقتصادی با قدرت دفاعی پرده برمی‌دارد و امنیت را یکی از وجوه رفاه مردم دانسته، بر نقش آن در ایجاد فرصت‌های اقتصادی تأکید می‌کند. این الگو افزایش توان دفاعی را یک مؤلفه اقتصادی می‌داند و با تقویت همه‌جانبه بنیان‌های دفاعی، تجهیز به دانش تولید لوازم دفاعی و حفظ امنیت حمل‌ونقل تجاری دشمنان و رقبا را وادار می‌کند در تعاملات یا تقابل‌های اقتصادی روی توان دفاعی جامعه اسلامی نیز حساب باز کنند. طبق این مؤلفه دشمن‌شناسی اقتصادی همانند دشمن‌شناسی نظامی از اهمیت بالایی برخوردار است و اگر شاخص‌هایی مانند تمایل باطنی غیرمسلمانان به سد راه منافع مسلمانان، انتظار هرگونه تحریم مسلمانان و حفظ آمادگی در برابر آن، بستن راه نفوذ دشمنان و منفعت‌طلبان در فرصت‌های اقتصادی، عدم جواز اعتماد به دشمنان در هیچ شرایطی، حتی دل نبستن به وعده‌های آنان در مساعدترین شرایط سیاسی موردتوجه مدیران قرار بگیرد جامعه اسلامی در جنگ‌های اقتصادی غافلگیر نمی‌شود. این فراز الگو به آیه «فَاعْتَبَهُمْ نِفَاقًا فِي قُلُوبِهِمْ إِلَى يَوْمِ يَلْقَوْنَهُ بِمَا أَخْلَفُوا اللَّهَ مَا وَعَدُوهُ» (توبه، ۷۷) متکی است که به پیمان‌شکنی و دروغ‌گویی دشمنان و بی‌ارزشی وعده‌های اقتصادی آنان اشاره دارد و هرگونه بی‌توجهی به اقتصاد مقاومتی را مایه اضمحلال و ناامنی و مخدوش‌کننده قدرت ملی می‌داند (حیدری و قربی، ۱۳۹۵: ۷۳). الگوی پیشنهادی اجازه عدول از اصول در برابر دشمنان به بهانه نیاز اقتصادی به‌خصوص پذیرش سلطه غیرمسلمانان را نمی‌دهد. بر این اساس هر عملی را که موجب تسلط کفار بر مسلمانان شود نامشروع می‌داند. این شاخص با رویکرد

آیت‌الله خامنه‌ای در ابداع اقتصاد مقاومتی همسوست که تصریح می‌کند دشمنان در استفاده از ابزار اقتصادی علیه جمهوری اسلامی به هدفی کمتر از نابودی کامل نظام اسلامی قانع نیستند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۸/۵/۳۰).

محدود نبودن هیچ‌کدام از تمهیدات فوق محدود به شرایط تحریم و فشار اقتصاد مقاومتی را بسیار محتاط نشان می‌دهد. با توجه به اینکه «اقتصاد مقاومتی الگویی از نظام اقتصادی اسلام است» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۸/۵/۳۰) و خداوند در آیه شریفه «... إِذَا تَدَايَنْتُمْ بِدِينٍ إِلَىٰ أَجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوهُ...» (بقره، ۲۸۳) به جدی گرفتن امور مربوط به ضمان و شهود در قرض دادن‌های متعارف بین مؤمنان توصیه می‌کند تا اگر کار به محکمه بکشد مدعی ادله و شواهد کافی داشته باشد به نظر می‌رسد هر چه چارچوب‌ها و احتیاط‌های مصطلح اقتصاد اسلامی مراعات شود همپوشانی آن با اقتصاد مقاومتی بیشتر خواهد شد.

ارزش‌گذاری معنوی اقتصاد؛ این مؤلفه نوآوری دیگری از این الگوست؛ به‌گونه‌ای که مسلمانان را تشویق می‌کند به کار و تجارت پرداخته و حتی از مال و ثروت خود برای رسیدن به امور اخروی بهره‌برند، جهاد اقتصادی را در کنار جهاد نظامی قرار می‌دهد، با طرح کسب‌وکار در کنار عبادات، به فعالیت‌های اقتصادی هویت دینی می‌دهد، در سفر اقتصادی، به عبادات شرعی تخفیف می‌دهد، بهانه‌های عبادی برای تعطیلی کار و تلاش را نمی‌پذیرد، دستور می‌دهد کارهای اقتصادی به‌گونه‌ای برنامه‌ریزی شوند که با مناسک دینی تزاخم نداشته باشند، حتی توصیه می‌کند از فرصت‌های موازی با مناسک دینی همانند موسم حج برای تلاش اقتصادی بهره‌برداری شود. تقدس کار و تلاش با بیانات آیت‌الله خامنه‌ای نیز تأیید می‌شود که با استناد به آیه شریفه «كُلًّا نُمِدُّ هُوَآءًا» (اسراء، ۲۰) فرمودند: کمک خدا صرفاً مال مؤمنین نیست، بلکه خداوند حتی کسانی را هم که برای دنیا کار می‌کنند کمک می‌کند به خاطر تلاشی که انجام می‌دهند (خامنه‌ای، بیانات: ۱۳۹۸/۵/۱۶).

مردمی‌سازی؛ مردمی‌سازی یکی دیگر از مؤلفه‌های بسیار مؤثر در شکل‌گیری اقتصاد مقاومتی است که علاوه بر سیاست‌های کلان، در رسیدگی به اقشار فقیر و ضعیفان نمود بیشتری پیدا می‌کند. مطابق الگو تأسیس سازمان‌های خیریه بایستی مردم‌پایه باشد. این الگو اقشار نیازمند را به دو گروه تقسیم می‌کند؛ گروه اول فقرای

ناتوان مثل بردگان، مسافران بدون خرجی، بینوایان، گرسنگان و حتی فقرای غیرمسلمان است که بایستی نیازهای اولیه‌شان برآورده شود تا زمینه‌های تکدی‌گری از بین برود؛ گروه دوم توانمندان فقیر شده هستند که باید به طور هدفمند مساعدت شده و به عرصه تلاش بازگردند؛ همانند مهلت دادن به بدهکاران تنگدست، چشم‌پوشی از بدهی ورشکستگان، ایجاد زمینه اخذ وام برای کار اقتصادی که به نیازمندیانی تعلق دارد که از قابلیت توانمندسازی مجدد برخوردارند، این مساعدت جنبه حمایت فکری نیز دارد و توانگران مالی دارای ضعف فکری را نیز که ممکن است در فعالیت تولیدی و اقتصادی اموال خود را تزییع کنند شامل می‌شود. برخی حامیان مردمی‌سازی اقتصاد به ظرفیت‌های فرهنگی و اجتماعی جامعه ایرانی نیز توجه کرده و گسترش شبکه‌های محله پایه و مسجدپایه در حوزه صنایع خلاق فرهنگی را به‌منزله‌ی مصداق بارز کارآمدی از مردمی‌سازی حوزه اقتصاد و فرهنگ تعریف می‌کنند (حیدر نژاد و یاراحمدی، ۱۴۰۲: ۱۱۷).

مدیریت اقتصادی؛ مؤلفه دیگری است که همه سرمایه‌های مادی و معنوی را شامل می‌شود؛ بدین ترتیب که مدیر اقتصادی کارآمد و متعهد با نگاه جامعی که به منابع انسانی دارد بایستی توانمندی‌های افراد را در نظر گرفته، همه اصناف را وارد عرصه کند، برای برطرف کردن نیازهای اقتصادی و رفاهی کارکنان و حتی تأمین آرامش فکری آن‌ها برنامه داشته باشد. مدیران کارآمد که گویا مهم‌ترین رکن اقتصاد مقاومتی هستند نگاه ویژه‌ای به ساختار و مقررات اداری نیز دارند، بر هزینه‌ها دقت دارند و درعین حال که تنگ نظر نیستند اجازه نمی‌دهند منابع مالی صرف اموری شود که در آینده برای کشور مشکلات فرهنگی، ساختاری، یا آسیب‌های اقتصادی تحمیل کند. این مدیران آینده‌نگری بسیار بالایی دارند و در برنامه‌ریزی‌های خود ضمن امیدواری به وعده‌های الهی مسائل نسل‌های آینده را هم در نظر می‌گیرند. در مدیریت بازار نگاه توسعه محور دارند و با برنامه‌ریزی عالمانه و پیش‌دستانه برای کنترل بحران‌های اقتصادی به استقبال آن‌ها می‌روند.

افزایش تولید؛ مؤلفه دیگر که بر ظرفیت‌های طبیعی، منابع زیرزمینی، مولدسازی منابع راکد، توسعه کشاورزی و دام‌پروری تکیه می‌کند افزایش تولید است. افزایش تولید با بهره‌گیری از طبیعت و اموال راکد بر این پیش‌فرض اعتقادی مبتنی

است که مطابق آیه «وَأَتَاكُم مِّنْ كُلِّ مَّا سَأَلْتُمُوهُ» مشکلات موجود به دلیل کمبود مواد اولیه و بخل‌ورزی طبیعت نیست (نامجو باغینی، ۱۳۹۷: ۶۳)، به خصوص تولیدات دامی و کشاورزی مورد توجه جدی مفسران زیادی قرار گرفته است؛ تا جایی که احترام کشتزار و دام مسلمان به اندازه خون او تعدی به آن‌ها تجاوز به انسانیت محسوب شده و از نابود کردن کشاورزی و دام دشمن در حال جنگ نیز منع شده است (مغنیه، ۱۳۷۸: ۵۴۴/۱). در تفسیر نمونه نیز دلیل اهتمام اسلام به کشاورزی و دامداری را نیاز اساسی بدان دانسته تا جایی که قوی‌ترین کشورها به خاطر نداشتن آن‌ها دست نیاز به مخالفان خود دراز کرده و با دادن امتیازهای سیاسی نیاز خود را برطرف می‌کنند (مکارم شیرازی، ۱۳۷۴: ۱۶۳/۱۱). الگوی پیشنهادی برای افزایش تولید به بهره‌گیری از علوم و فناوری‌های نوین هم توجه می‌کند که امروزه از آن به دانش‌بنیان تعبیر می‌شود. دست یافتن به فناوری‌های پیشرفته علاوه بر این که در افزایش کیفیت و کمیت تولید و کاهش هزینه‌ها اثر دارد از این جهت نیز دارای اهمیت است که ممکن است تکنولوژی پیشرفته و محصولات آن در دست غربی‌ها و یا کشورهای تحت نفوذ آن‌ها، ابزار فشار آن‌ها باشد و دشمن از آن طریق به کشور صدمه وارد کند. بدین جهت دست یافتن به فناوری‌های پیشرفته آن‌ها را خلع سلاح می‌کند (جشن‌ساز، ۱۳۹۸: ۳۱). این مسئله به قدری مورد تأکید آیت‌الله خامنه‌ای است که ایشان در دیدار با نخبگان به صراحت به سرمایه‌گذاری برای ساخت فناوری‌های جدید در تولید اشاره فرموده و تصریح کردند: «راه‌حل‌های فناورانه و خلق فناوری یکی از تکالیف اصلی نخبگان است» (خامنه‌ای، بیانات: ۱۴۰۰/۰۸/۲۶).

پیوست فرهنگی؛ پیوست فرهنگی آخرین مؤلفه الگوی پیشنهادی است که از شاخص‌های امیدافزایی، عدالت‌محوری، فساد ستیزی و اخلاق‌محوری تشکیل می‌شود؛ اقتصاد مقاومتی برخلاف سرمایه‌داری، افزون‌طلبی، استثمار، تزییع اموال دیگران و خودمحوری را بر نمی‌تابد و در عین تشویق به تولید، درآمدهایی را که با افزایش آسیب‌های اجتماعی، اخلاقی یا جسمانی به مردم حاصل می‌شوند نامشروع می‌داند. این یافته توسط اسحاقی نیز تأیید می‌شود که آزادی اقتصادی را صرفاً در چارچوب بندگی خدا و احترام نهادن به حریم حلال و حرام‌ها تفسیر می‌کند (اسحاقی، ۱۳۸۳: ۳۸). این الگو ضمن توجه به اولویت‌های فرهنگی در تعاملات

اقتصادی پیشنهاد می‌کند از فرصت روابط اقتصادی برای ترویج فرهنگ اسلامی بهره برده شود و در مواقعی که نظام اسلامی به افراد یا کشورهای امتیازهای اقتصادی می‌دهد آن‌ها را به تعهدات فرهنگی اسلامی ملزم کند. همچنین برای افزایش امید در جامعه، به نمایش توانمندی اقتصادی، زیبا جلوه دادن جاذبه‌های تولیدی، نشان دادن دستاوردهای تولیدی همانند نمایش ابتکارات معماری در ساختمان‌سازی‌ها توصیه می‌کند. این پیشنهاد با نتایج مطالعاتی نیز تقویت می‌شود که مدعی‌اند با توجه به هندسه نظم نوین جهانی؛ ما از هر جنبه فرهنگی و اقتصادی، مورد تهاجم اقتصادی فراگیر هستیم و دشمنانمان از تحریم اقتصادی برای انحراف فرهنگی و اقتصادی بهره می‌جویند. سپس از این انحراف اقتصادی و فرهنگی برای موضع‌گیری غلط سیاسی استفاده می‌کنند و این موضوع باعث هجومی همه‌جانبه می‌شود؛ بنابراین، بهره‌گیری از ظرفیت‌های فرهنگی برای مواجهه با چالش‌های اقتصادی، تجربه‌ای کارآمد و آزموده، در جهان امروز است (حیدرنژاد و یاراحمدی، ۱۴۰۲: ۱۱۷).

در نهایت الگوی اقتصاد مقاومتی که در این پژوهش طراحی شد نشان می‌دهد که اگرچه رفتارهای خصمانه و جنگ اقتصادی دشمنان زمینه‌ساز توجه به این موضوع شده است، اما طرح اقتصاد مقاومتی از روی انفعال در برابر اوضاع تحمیلی نیست بلکه همان‌گونه که آمادگی دفاعی همیشگی و از دستورات ضروری اسلام است و محدود به زمان جنگ و بحران‌ها نیست اقتصاد مقاومتی نیز بخش مهمی از آمادگی دفاعی محسوب می‌شود؛ بنابراین اقتصاد مقاومتی همان اقتصاد اسلامی است با این تفاوت که به مقتضیات زمانی توجه می‌کند و با برجسته کردن رویکرد مقاومت که از ضروریات اقتصاد اسلامی است آن را کامل‌تر می‌کند (فشاری و پورغفار، ۱۳۹۳: ۳۷).

پیشنهاد‌های اجرایی و پژوهشی

امروزه خوشبختانه زمینه تحقق الگوی اقتصاد مقاومتی در جمهوری اسلامی که از مؤلفه‌های الگوی فوق همچون تجارب دشمن‌شناسی، فراوانی منابع طبیعی، توانمندی نیروی انسانی، گستردگی ارتباطات و دسترسی به بازارهای متعدد، پشتیبان فرهنگی و اعتقادی و ... برخوردار است فراهم می‌باشد؛ اما برای نهادینه کردن آن،

نیاز جدی به فرهنگ‌سازی و الزامات قانونی وجود دارد و بایستی دستورالعمل‌ها، آیین‌نامه‌های اقتصادی در سازمان‌های دولتی و خصوصی بر اساس مدل اقتصاد مقاومتی و مبتنی بر این پیش‌فرض طراحی شوند که کشور در تعارض ایدئولوژیک دائمی با نظام سلطه است و هر لحظه ممکن است با ضربات اقتصادی دشمنان مواجه شود. این پژوهش پیشنهاد می‌دهد در کنار اقدامات عملی مردم و مدیران برای تحقق اقتصاد مقاومتی، پژوهشگران و اندیشمندان همه ابعاد و مؤلفه‌های این الگو را به تفکیک مورد بررسی‌های تجربی قرار داده و برای تکمیل و تقویت آن مساعدت نمایند.

فهرست منابع

- قرآن کریم
- اسحاقی، حسین. (۱۳۸۳). اقتصاد اسلامی و گستره آزادی در آن، رواق اندیشه، شماره ۳۲، ۳۳ - ۵۴.
- امام خمینی، روح‌الله. (۱۳۸۱). صحیفه نور، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۳۶۶). غررالحکم و درر الکلم، قم، بوستان کتاب.
- برقی، احمد بن محمد بن خالد. (۱۳۷۱ ق). المحاسن، قم، دارالکتب الاسلامیه.
- پیغامی، عادل. (۱۳۹۳). درس گفتارهای اقتصاد مقاومتی، تهران، انتشارات بسیج دانشجویی دانشگاه امام صادق.
- جشن‌ساز، سیف‌الله. (۱۳۹۹). اقتصاد مقاومتی از نگاهی دیگر، آمل، نشر آرتینه.
- جعفری، محمدتقی. (۱۳۶۰). ترجمه و تفسیر نهج‌البلاغه، تهران: دفتر نشر و فرهنگ اسلامی.
- حیدرنژاد، علیرضا و یاراحمدی، مسعود. (۱۴۰۲). الگوی مهندسی فرهنگی کشور با تأکید بر دیدگاه مقام معظم رهبری، بصیرت و تربیت اسلامی، شماره ۶۵، ۹۳ - ۱۲۱.
- حیدری، منصور و قربی، سیدمحمدجواد. (۱۳۹۵). پژوهشی در معنا و مفهوم اقتصاد مقاومتی در جمهوری اسلامی ایران، سیاست دفاعی، شماره ۹۷، ۳۷ - ۸۰.
- خامنه‌ای، سید علی (۱۳۶۸-۱۴۰۴). بیانات از سال‌های ۱۳۶۸ الی ۱۴۰۴.
- رضایی اصفهانی، محمدعلی. (۱۳۸۷). تفسیر قرآن مهر، قم، انتشارات پژوهش‌های تفسیر و علوم قرآن.
- ساموئلسون، پل. (۱۳۵۰). اقتصاد، ترجمه حسین پیرنیا، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- صدر، سید محمدباقر. (۱۳۸۲). اقتصادنا، قم، بوستان کتاب.
- صدر، سید محمدباقر. (۱۴۲۴ ق). الاسلام یقود الحیات، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات.
- عبدالملکی، حجت‌الله. (۱۳۹۸). اقتصاد مقاومتی، درآمدی بر مبانی، سیاست‌ها و برنامه عمل، تهران، سدید.

- عبدی، بیژن و کهن هوش نژاد، روح‌الله. (۱۳۹۵). نقش اقتصاد تعاونی در تحقق الزامات اقتصاد مقاومتی، تعاون و کشاورزی، شماره ۱۷، ۱۴۳ - ۱۷۴.
- علیان‌سب، سید حسین، عبا سپور، عمران و بهروز، صمد. (۱۴۰۱). نقش استقلال اقتصادی در اقتدار و پایایی حکومت اسلامی در منابع دینی، دین پژوهی و کارآمدی، ۲(۴)، ۶۱ - ۷۳.
- فشاری، مجید و پورغفار، جواد. (۱۳۹۳). بررسی و تبیین الگوی اقتصاد مقاومتی در اقتصاد ایران، مجله اقتصادی، شماره ۱۴، ۲۹ - ۴۰.
- کاشانی، فتح‌الله بن شکرالله. (۱۳۳۶). تفسیر کبیر منهج الصادقین فی الزام المخالفین، تهران، علمی.
- مغنیه، محمدجواد. (۱۳۷۸). تفسیر کاشف، قم، دفتر تبلیغات اسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه، تهران، دارالکتب الاسلامیه.
- نامجویاغینی، نجمه. (۱۳۹۷). کاوش فرایند فساد اقتصادی در قرآن کریم با استفاده از نظریه داده بنیاد، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته علوم قرآنی و حدیث.
- Braun. Virginia & Clarke. Victoria (2006): Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Re-search in Psychology*, 3 (2). pp. 77-101
- Doniach, N. S, (1981), *English-Arabic Dictionary of Current Usage*, Oxford: Clarendon Press
- Marshall, Alfred(1890), *Principles of Economics*, London Macmillan
- Thierry Brun and Rene Dumont(1978), *Iran: Imperial Pretensions and Agricultural Dependence*, Merip Reports, (oct. 1978), pp. 15 - 20